

بررسی تأثیر فضای سرمایه گذاری در صنعت گردشگری خاورمیانه با رویکرد اقتصادسنجی فضایی

هادی رفیعی دارانی^۱، علی رهنما^۲، امیر دادرس مقدم^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱۷

چکیده

بدون شك امروزه صنعت گردشگری، به منزله یکی از مهم ترین بخش های اقتصاد جهانی، رشدی سریع در توسعه اقتصاد جهان دارد که نتیجه آن افزایش نرخ رشد سالانه جهانی در تولید ناخالص ملی، صادرات، تجارت جهانی و خدمات است. نکته ای که باعث تداوم این صنعت می شود فضای مناسب سرمایه گذاری است. فضای سرمایه گذاری تحت تأثیر مجموعه ای از عوامل مرتبط با قانون گذاری، نظارتی، سازمانی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی است و عوامل تعیین کننده دیگر، شرایط فعالیت سرمایه گذاری در کشور، منطقه یا شهر را مشخص می کند. بر همین اساس در این مقاله به تأثیر پذیری درآمد گردشگری از فضای سرمایه گذاری در کشورهای منتخب خاورمیانه پرداخته می شود. تجزیه و تحلیل داده ها با استفاده از الگوی دوربین فضایی پانل در بازه زمانی ۲۰۰۶-۲۰۱۶ برای پانزده کشور منتخب منطقه خاورمیانه انجام شده است. نتایج برآورد الگو دوربین فضایی در دو حالت ایستا و پویا نشان می دهد که در بین کشورهای خاورمیانه رابطه فضایی معناداری وجود دارد که نشان دهنده بخشی از درآمد گردشگری در کشورهای خاورمیانه به واسطه اثر فاصله یا مجاورت بوده است. در این راستا، پیشنهاد می شود که در تخمین الگوهای اقتصادسنجی، ارتباط فضایی بین مشاهدات در نظر گرفته شود؛ زیرا، در صورت لحاظ نکردن آن در الگو، نتایج تورش داری حاصل می شود که نمی توان به آن اعتماد کرد.

واژه های کلیدی:

فضای سرمایه گذاری، الگو پانل دوربین فضایی پویا، خاورمیانه، صنعت گردشگری

مقدمه

دستیابی به رشد اقتصادی بالاتر، راهبرد اصلی بسیاری از کشورهای جهان برای رسیدن به توسعه اقتصادی است. تجربه کشورهای توسعه یافته نشان می دهد که عامل اصلی رشد و توسعه اقتصادی آن ها سرمایه گذاری بوده است (خوش فر، ۱۳۹۵: ۴۸). کسب و کار و سرمایه گذاری در هر کشور مستلزم وجود محیط نهادی مناسب و امن در آن کشور است. صاحبان سرمایه سرمایه های خود را در کشوری به کار خواهند گرفت که علائم و نشانه های امنیت اقتصادی به خوبی در آن کشور مشاهده شود. سیاست گذاران و برنامه ریزان هر جامعه باید به طور مستمر وضعیت امنیت اقتصادی و سرمایه گذاری آن جامعه را

اندازه گیری و کنترل کنند و براساس نتایج حاصل از این اندازه گیری ها، تمهیدات لازم را برای «جذب سرمایه های خارجی» و «جلوگیری از فرار سرمایه های داخلی» به عمل آورند (رفیعی، ۱۳۹۸). رشد اقتصادی مستلزم سرمایه گذاری است. اگر در جامعه ای سرمایه گذاری در حد و اندازه لازم صورت نگیرد، رشد اقتصادی کند یا متوقف خواهد شد. نتیجه این امر کاهش سطح رفاه عمومی جامعه است. سرمایه گذاری در صورتی محقق خواهد شد که محیط مناسب و امنیت لازم برای آن فراهم باشد. گردشگری امروزه صنعتی بسیار مهم در کشورهای مختلف است و نقش پررنگی در شکوفایی اقتصاد کشورها ایفا می کند. گردشگر از زمان ورودش به

۱. استادیار گروه اقتصاد گردشگری؛ پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی خراسان رضوی.

۲. پژوهشگر گروه اقتصاد گردشگری پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی خراسان رضوی و دانشجوی دکتری اقتصاد کشاورزی دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۳. استادیار گروه اقتصاد کشاورزی دانشگاه سیستان و بلوچستان (نویسنده مسئول)؛ ir:amdadras@eco.usb.ac.ir

کشوری، باید برای تأمین غذا، اقامت، رفت و آمد، تفریح و گشت و گذار، خرید سوغاتی و کالا و دیدن جاذبه‌ها هزینه کند. این هزینه‌ها با آوردن ارز به کشور میزبان، به رونق اقتصادی آن کمک می‌کند. هر چه گردشگران بیشتری به کشور وارد شوند، مشاغل بیشتری ایجاد می‌شود و این موضوع برای کشورهای جمعیت جوانی دارند، بسیار مهم است. سفر و گردشگری موتور پویایی توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی در سراسر جهان است.

بر اساس آمار سازمان جهانی گردشگری (UNWTO) در سال ۲۰۱۸، آمار سفر گردشگران داخلی و بین‌المللی به ۱۲/۱ میلیارد سفر رسید که در مقایسه با سال ۲۰۱۷ با رشد ۵ درصدی مواجه شده است که انتظار می‌رود در سال ۲۰۱۹ این نرخ رشد تا ۵/۵ درصد افزایش یابد.

در سال ۲۰۱۸، مجموع درآمد حاصل از گردشگری داخلی و بین‌المللی به ۵/۳۴ تریلیون دلار رسید که این رقم برابر با ۶/۱ درصد از تولید ناخالص داخلی جهانی است. همچنین تخمین زده می‌شود در سال ۲۰۱۹ درآمد حاصل از گردشگری به ۵/۴۴ تریلیون دلار برسد و ۶ درصد از مجموع جهانی تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص دهد.

در سال ۲۰۱۸، تعداد سفرهای بین‌المللی، با رسیدن به ۱/۲۷۹ میلیارد سفر، در مقایسه با سال ۲۰۱۷ رشد ۴۹ میلیونی داشته و با رشد ۴ درصدی همراه بوده است. پیش‌بینی شده است که این رقم در سال ۲۰۱۹ به ۱/۳۳۲ میلیارد سفر و رشد ۴/۱ درصدی برسد.

در سال ۲۰۱۸، درآمد جهانی گردشگری بین‌المللی به ۱/۵۹ تریلیون دلار رسید که نشان از رشد ۵ درصدی تریلیون دلاری و ۳/۱ درصدی در مقایسه با سال ۲۰۱۷ دارد و انتظار داریم این روند به چهارمین سال رشد مداوم خود نیز دست پیدا کند. در سال ۲۰۱۸ آمار سفرها به ۱۰/۸۲ میلیارد دلار در سراسر جهان رسید که رشد ۵/۱ درصدی را نشان می‌دهد. برای سال ۲۰۱۹ نیز انتظار داریم این رقم به ۱۱/۴۳ میلیارد دلار با نرخ رشد ۵/۷ درصد برسد. گزارش سازمان جهانی گردشگری نشان می‌دهد ورود گردشگران بین‌المللی به اروپا در سال ۲۰۱۸ به ۷۱۳ میلیون نفر رسیده است که در مجموع رشد ۶ درصدی را در مقایسه با سال ۲۰۱۷ ثبت کرده است.

بر این اساس، به‌طور جزئی‌تر جنوب اروپا و مدیترانه با ۷ درصد، شرق و مرکز اروپا با ۶ درصد

و غرب اروپا نیز با ۶ درصد رشد در مقایسه با سال گذشته همراه بوده است. در عین حال، منطقه شمال اروپا نیز به علت کاهش شمار توریست‌های خارجی در بریتانیا، رشد زیادی در مقایسه با ۲۰۱۷ نداشته است. از سوی دیگر، آسیا پاسیفیک نیز در مجموع در سال گذشته میزبان ۳۴۳ میلیون نفر بوده است؛ رقمی که رشد ۶ درصدی را در مقایسه با سال قبل از آن نشان می‌دهد. همچنین در این منطقه، جنوب شرقی آسیا ۷ درصد، شمال شرق آسیا ۶ درصد و جنوب آسیا ۵ درصد رشد داشته است. علاوه بر این، اقیانوسیه نیز رشد متوسط ۳ درصدی را در جذب گردشگر بین‌المللی به ثبت رسانده است. بر اساس اعلام سازمان جهانی گردشگری، تعداد گردشگران بین‌المللی وارد شده به ایران در سال ۲۰۱۷، ۴ میلیون و ۸۶۷ هزار نفر بوده است. طبق این گزارش، این میزان نسبت به رقم ۴ میلیون و ۹۴۲ هزار توریست که در سال ۲۰۱۶ به ایران وارد شده‌اند، رشد منفی ۱/۵ درصد را ثبت کرده است. درآمد ایران از گردشگری در سال ۲۰۱۶ نیز معادل ۳ میلیارد و ۷۱۳ میلیون دلار بوده است.

یکی از مواردی که بستر ساز ورود گردشگران به منطقه‌ای می‌شود، فضای مناسب سرمایه‌گذاری است. فضای سرمایه‌گذاری خوب، باعث ایجاد سرمایه‌گذاری خصوصی می‌شود که موتور رشد اقتصاد و کاهش فقر است. فرصت‌ها و مشاغل ایجاد می‌کند مردم انواع محصولات و خدمات موجود را گسترش و هزینه آن‌ها را به نفع مصرف‌کنندگان کاهش دهند؛ همچنین از منبع پایدار از درآمدهای مالیاتی برای تأمین اهداف مهم دیگر اجتماعی پشتیبانی می‌کند. بسیاری از ویژگی‌های دیگر سرمایه‌گذاری خوب شامل زیرساخت‌های کارآمد، قوانین و بازارهای مالی و بهبود زندگی مردم به‌طور مستقیم، چه در کار یا فعالیت‌های کارآفرینی و چه به‌طور غیرمستقیم است. تغییرات زیاد در سراسر جهان، هم در داخل و هم در خارج از کشور، بر فضای سرمایه‌گذاری در همه جوانب تصمیم‌گیری‌های بنگاه تأثیرگذار است. از جمله: تصمیم کشاورز برای کاشت دانه بیشتر؛ تصمیم کارآفرینان خرد برای شروع کسب‌وکار؛ تصمیم شرکت محلی تولیدی برای گسترش خط تولید و استخدام کارگران بیشتر؛ تصمیم بنگاه‌های چندملیتی برای تعیین محل تولید بعدی خود در سطح جهان (World Bank, 2005).

در چند دهه اخیر، کشورهای در حال توسعه به

گزارش اخیر سازمان جهانی گردشگری تصریح کرده است که در میان مناطق مختلف جهان، منطقه خاورمیانه در سال ۲۰۱۸، با ۱۰ درصد رشد در مقایسه با سال قبل، بیشترین رشد جذب گردشگر را به نام خود ثبت کرده است. این در حالی است که سال گذشته، از نظر منطقه‌ای، مقصدهای گردشگری اروپا و آفریقا رشدی بیش از میانگین داشتند.

در این پژوهش تأثیر فضای سرمایه‌گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه با استفاده از الگو دوربین فضایی در سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۶ بررسی می‌شود و به این سؤال اساسی پاسخ داده می‌شود که آیا فضای سرمایه‌گذاری در کشورهای خاورمیانه بر درآمد گردشگری در کشورهای بررسی شده تأثیر دارد و آیا هم‌بستگی فضایی بین کشورهای خاورمیانه وجود دارد؟

مروری بر پیشینه تحقیق

تاکنون درباره تأثیر پذیری درآمد گردشگری از فضای سرمایه‌گذاری پژوهش تخصصی صورت نگرفته است؛ اما درباره اهمیت گردشگری و سرمایه‌گذاری در این صنعت در توسعه و رشد کشورها مطالعات متعددی انجام شده است که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود.

متانی و امیری (۱۳۹۷)، به بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعه صنعت گردشگری مازندران پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری در زمینه زیرساخت‌ها، ایجاد جاذبه‌های مناسب، ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی برای سرمایه‌گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حوزه گردشگری باعث توسعه گردشگری استان مازندران خواهد شد.

کروبی و مجیدی‌فر (۱۳۹۶) در تحقیقی به شناسایی عوامل مؤثر بر جریان و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و رابطه آن با صنعت گردشگری پرداختند. نتایج حاصل نشان داد که توجه به زیرساخت‌های قانونی، تشویق و تقویت سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی، توجه به کارایی و بهره‌وری سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در زیرساخت‌ها و تحقیق و توسعه، توجه به کارایی، بهره‌وری و سطح مهارت نیروی کار و اقداماتی در جهت افزایش ثبات سیاسی کشور شاید به جذب بیشتر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت گردشگری و شکوفایی هر چه بیشتر این صنعت در کشور ایران منجر شود.

بهبودی و باستان (۱۳۸۹) رابطه گردشگری و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای

سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری توجه بسیاری کردند. آن‌ها دریافتند با ایجاد فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری و تنوع در درآمدها و ارتقای سطح درآمد ملی کشورشان می‌توانند به رشد اقتصادی دست یابند. سرمایه‌گذاری در این صنعت، به افزایش درآمدهای صادراتی، ایجاد مشاغل جدید (به صورت مستقیم و غیرمستقیم)، اشتغال‌زایی جوانان و زنان، حل مشکلات بیکاری و فقر و بهره‌مندی جوامع محلی از این درآمدها منجر می‌شود (متانی و امیری، Fazel et al, 2017: 1043; 210: 1397).

نظر سنجی‌ای که کنفرانس تجارت و توسعه سازمان ملل (UNCTAD)^۱ برای بیش از پنجاه کشور (اکثریت در حال توسعه) انجام داد، تأیید می‌کند که گردشگری از جمله صنایع پیش‌رو در جذب سرمایه‌گذاری خارجی است (Ando, 2006: 601). البته این در صورتی است که فضای مناسب برای سرمایه‌گذاری در کشورها فراهم شده باشد (متانی و امیری، ۱۳۹۷: ۲۱۰).

فضای سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری تفاوت چندانی با فضای سرمایه‌گذاری با بخش‌های دیگر ندارد. عوامل تعیین‌کننده بر جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) در این بخش همانند بخش‌های دیگر عبارت‌اند از: ثبات سیاسی، سطح توسعه اقتصادی، فضای اجتماعی و اقتصادی، خصوصی‌سازی صنعتی، آزادسازی رژیم‌های سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، مالیات، مشوق‌های سرمایه‌گذاری، در دسترس بودن و کیفیت زیرساخت‌ها و راهبرد شرکت‌ها (Endo, 2006: 601; Fazel et al., 2017: 1044). فضای مناسب سرمایه‌گذاری در گردشگری سبب جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی می‌شود (متانی و امیری، ۱۳۹۷: ۲۱۰). در سراسر جهان، سرمایه‌گذاری گردشگری بدون شک یکی از مهم‌ترین روش‌های سرمایه‌گذاری به حساب می‌آید.

منطقه خاورمیانه از نظر جغرافیایی و انرژی منطقه‌ای راهبردی است. آمار بیکاری بالا و محدودیت منابع ارزی باعث شده است تا این منطقه به توسعه صنعت گردشگری بیش از پیش توجه کند. شاید مهم‌ترین علتی که دولت‌ها در منطقه خاورمیانه به گردشگری توجه و در راستای آن برنامه‌ریزی کرده‌اند، درآمدزایی در بخش گردشگری است که سبب رشد تولید ناخالص ملی، کاهش فقر و اشتغال‌زایی در این کشورها می‌شود (تیموری، ۱۳۹۴: ۲).

1. United Nations Conference on Trade and Development

در حال توسعه (رهیافت علیت در داده‌های تابلویی) را بررسی کردند. نتایج نشان داد در کشورهای در حال توسعه فقط از طرف تعداد گردشگران به سوی سرمایه‌گذاری خارجی رابطه علیت وجود دارد. سخنور (۲۰۱۹) به بررسی پاسخ این سؤال پرداخت: آیا سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، گردشگری و رشد اقتصادی در اروپا را تسریع می‌کند؟ نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی تأثیر منفی در رشد اقتصادی پنج کشور دارد و به‌طور شگفت‌انگیزی صنعت گردشگری را در هیچ‌یک از کشورهای بررسی شده تحریک نمی‌کند.

ژوا و همکاران (۲۰۱۷) در پژوهشی به بررسی اثر سرمایه‌گذاری گردشگری (ساختمان) بر درآمد گردشگری در چین با استفاده از الگو اقتصادسنجی فضایی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در ساختمان‌سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و قابل توجهی در درآمد گردشگری دارد.

فاضل و همکاران (۲۰۱۷) در پژوهشی به بررسی تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری بر روی رشد اقتصادی در کشور موریس با استفاده از الگو تصحیح خطای برداری پویا پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به رشد اقتصادی کمک می‌کند اگرچه ضریب بخش گردشگری اندک است. یافته‌ها همچنین نشان‌دهنده رابطه مثبت بین توسعه گردشگری و رشد اقتصادی است؛ بنابراین به حمایت از رشد بخش گردشگری توصیه می‌شود.

کریستیان‌دوتیر^۱ (۲۰۱۶) سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان‌نوازی در ایسلند و نروژ را در مقایسه با کشورهای نوردیک و دیگر کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD) بررسی کرد. نتایج نشان داد سرمایه‌گذاران علاقه‌مند به سرمایه‌گذاری در صنعت محلی عمدتاً از کشورهای کم‌جمعیت با درآمد بالا هستند.

صمیمی و همکاران (۲۰۱۳) به بررسی رابطه بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعه بخش گردشگری در کشورهای در حال توسعه پرداختند. نتایج نشان‌دهنده وجود رابطه دوطرفه بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و توسعه گردشگری است.

سلواناتان و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهشی به بررسی ارتباط بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و گردشگری در هندوستان پرداختند. نتایج نشان داد که پیوند مستقیمی وجود دارد بین سطح سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و تعدادی از مدیران و کارآفرینانی که به دنبال فرصت‌های سرمایه‌گذاری به‌عنوان گردشگر تجاری در کشورهای میزبان هستند.

اندو (۲۰۰۶) به مطالعه جریان و حجم سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در بخش گردشگری پرداخت. نتایج نشان داد که در برخی از کشورهای در حال توسعه، نقش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در گردشگری در فعالیت‌های اقتصادی آن‌ها بسیار حیاتی است. تجزیه و تحلیل دقیق قبل از جذب سرمایه‌گذاری خارجی در گردشگری در سیاست‌های توسعه کلی آن‌ها توصیه می‌شود.

از دیگر مطالعات می‌شود به تیموری (۱۳۹۴)، حیدری چپانه و سلطانی (۱۳۹۳)، موسوی شقایب و همکاران (۱۳۹۱)، دوتا و کار^۲ (۲۰۱۸)، چشلیک و گوچک^۳ (۲۰۱۸)، بانرجی^۴ و همکاران (۲۰۱۵)، مشتاق و زمان (۲۰۱۴)، چینگارانده^۵ (۲۰۱۴)، فلچر و مرکباتی^۶ (۲۰۰۸)، اشاره کرد.

نتایج حاصل از بررسی مطالعات صورت‌گرفته نشان‌دهنده آن است که عوامل متعددی بر درآمد گردشگری در کشورها اثرگذار است و نحوه تأثیرگذاری این متغیرها در مناطق مختلف بررسی شده متفاوت است. نوآوری مطالعه حاضر تأثیر موقعیت فضایی و بررسی تأثیر فضای سرمایه‌گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای منتخب خاورمیانه است.

مبانی نظری تحقیق

فضای سرمایه‌گذاری

فضای سرمایه‌گذاری عبارت است از شرایط اقتصادی و مالی هر کشور که در تمایل افراد و شرکت‌ها به قرض‌دادن پول و کسب سهم در کسب‌کارهای فعال تأثیر می‌گذارد.^۸ به عبارت دیگر، فضای سرمایه‌گذاری فضایی است که در آن روند سرمایه‌گذاری تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل مرتبط با قانون‌گذاری، نظارتی، سازمانی، اقتصادی،

3. Dutta & Kar

4. Cieslik & Goczek

5. Banerjee

6. Chingarande

7. Flecher & Morakabati

8. <https://www.investopedia.com/terms/i/investmentclimate.asp>

1. Zhou

2. Kristjánisdóttir

تقویت ظرفیت ساخت‌وساز در مناطق مختلف جهان می‌شود (همان).

ریسک‌های کلیدی و تأثیر منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری

همان‌طور که در مورد مزایا و تأثیرات مثبت سرمایه‌گذاری تاکنون بحث شد، دربارهٔ خطرها و تأثیرات منفی سرمایه‌گذاری در گردشگری نیز بحث می‌شود. این موارد شامل تأثیرات زیست‌محیطی و ریسک‌های مالی است. کسب‌وکارهای گردشگری در انواع محیط‌ها، مناطق شهری و روستایی، دریایی، ساحلی و داخلی، جزایر و کوهستان فعالیت می‌کنند. در حال حاضر گردشگری پایدار به‌طور عمده با تأثیرات زیست‌محیطی متعددی ناشی از بی‌دقتی و بی‌توجهی در برخی از مقصدهای توریستی مواجه شده است. فعالیت‌های گردشگری ممکن است بر زیرساخت‌های مقصد فشار به همراه داشته باشد و اگر پیش‌بینی نشده یا برنامه‌ریزی نشده باشد، به محیط محلی آسیب رساند و کیفیت زندگی را کاهش دهد (همان). ریسک‌های مالی به‌طور کلی به انواع سرمایه‌گذاری‌های خصوصی، عمومی، و خارجی و داخلی مربوط می‌شود. این خطرها به بسیاری از انواع زیرساخت‌های گردشگری که به‌صورت سودآور عمل می‌کنند وابسته‌اند. در بیشتر موارد، موانع مالی است که بیشترین مشکل را برای سرمایه‌گذاران در هنگام برنامه‌ریزی پروژه ایجاد می‌کند و ممکن است، بیش از هر چیز، سبب انصراف سرمایه‌گذاران از آن پروژه باشد؛ زیرا بیشتر پروژه‌ها به وام‌های بلندمدت متکی‌اند و پروژه باید ظرفیت بازپرداخت بدهی‌ها را بر اساس برنامه مشخص شده داشته باشد. بنابراین این ریسک پیش‌فرض نگرانی اصلی حامیان مالی است (همان).

روش‌شناسی تحقیق

ویژگی اصلی این پژوهش توجه به عامل فضایی در کنار دیگر عوامل ساختاری در الگو است. در واقع الگوهای اقتصادسنجی فضایی نشان می‌دهند که چگونه درآمدهای گردشگری در منطقه‌ای یا کشوری، علاوه بر متغیرهای پایه‌ای الگو مربوط به آن منطقه یا کشور، تحت تأثیر تغییرات درآمدهای گردشگری در کشورهای دیگر قرار می‌گیرد. برای این منظور، در این پژوهش براساس ادبیات اقتصادسنجی فضایی الگو متعارف اقتصادسنجی با افزودن اثر انتشار

اجتماعی، سیاسی و دیگر عوامل تعیین‌کننده شرایط فعالیت سرمایه‌گذاری در یک کشور، منطقه یا شهر قرار می‌گیرد. فضای سرمایه‌گذاری مناسب زمینه را برای فعالیت‌های بخش خصوصی فعال فراهم می‌کند (Mills & Fan 2006: 27-39).

پس از جنگ جهانی دوم در سال ۱۹۶۸، واژه «فضای سرمایه‌گذاری» را دو پژوهشگر امریکایی به نام‌های لیتواک و بنتینگ معرفی کردند؛ بدین صورت که ابتدا مفهوم فضای سرمایه‌گذاری و سپس فضای سرمایه‌گذاری کشور، «روش تقابل سرد-گرم»،^۲ را ارائه دادند (Litvak & Banting, 1968: 25).

جذب سرمایه خارجی برای بسیاری از دولت‌های محلی وظیفه مهمی محسوب می‌شود؛ به‌ویژه که می‌توانیم از این طریق شاهد پیشرفت فزاینده‌ای در محیط سرمایه‌گذاری عمرانی باشیم. فقدان سرمایه مهم‌ترین مسئله‌ای است که همه کشورهای کمتر توسعه‌یافته در روند توسعه اقتصادی با آن مواجه می‌شوند؛ بنابراین ایجاد فضای سرمایه‌گذاری خوب برای جذب سرمایه‌گذاران بیشتر، نیازی اساسی است که در این ارتباط محیط سرمایه‌گذاری نقش مهمی در توسعه اقتصادی محلی ایفا می‌کند (Dollar et al., 2003: 8).

مزایای کلیدی و تأثیر مثبت سرمایه‌گذاری در گردشگری

مزایای کلیدی و تأثیرات مثبت فضای سرمایه‌گذاری شامل توسعه اقتصادی و کاهش فقر است. به دلایل مختلف، گردشگری کاتالیزور مهم برای توسعه اقتصادی از سطح محلی به سطح ملی است. اگر گردشگری به‌طور مؤثر برنامه‌ریزی، توسعه و بازاریابی شود، به سرمایه‌گذاری جذاب مالی برای سرمایه‌گذاران منجر می‌شود. همچنین سرمایه‌گذاری در گردشگری برای اقتصادهای محلی جذاب است؛ چراکه گردشگری باعث ایجاد خرید مستقیم، غیرمستقیم و القاشده در طیف وسیعی از زنجیره‌های عرضه می‌شود (رفیعی، ۱۳۹۸). همان‌طور که رشد گردشگری اقتصاد را تحریک می‌کند و منافع یادشده را ایجاد می‌کند، راه‌حل مناسبی برای کاهش فقر نیز هست. از طریق افزایش خرید کالاها محلی و خدمات، فرصت‌های اشتغال و کسب‌وکار را به‌ویژه برای کارگران غیرماهر، زنان فقیران روستایی، مردم محروم و بومی افزایش می‌دهد. گردشگری که بخشی از خدمات است باعث

1. <http://newinspire.ru/lectures-on-the-global-economy/the-concept-and-factors-of-the-investment-climate-1930>
2. Cold-Hot Contrast Method

فضایی بر درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه و با لحاظ ماتریس وزن های فضایی مورد تعدیل قرار گرفت. از آنجاکه فاصله و موقعیت جغرافیایی کشورها بر درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه تأثیرگذار است و لحاظ نکردن اثر فضایی ممکن است نتایج تورش داری به همراه داشته باشد، در این پژوهش برای بررسی تأثیر فضای سرمایه گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای خاورمیانه از روش دوربین فضایی (SDM) استفاده شده است.

اقتصادسنجی فضایی شاخه‌ای از اقتصادسنجی است که آثار فضایی را در نظر می‌گیرد. منظور از آثار فضایی دو دسته از عوامل است که به مکان استقرار متغیرها مربوط می‌شوند و می‌شود آن‌ها را تحت عناوین وابستگی فضایی یا خودهمبستگی فضایی و ناهمسانی فضایی یا ساختار فضایی توضیح داد (Anselin, 1999).

به‌طور کلی، الگوهای خودرگرسیون فضایی شامل الگوی عمومی خودرگرسیون فضایی (SAC)، الگوی فضایی خودرگرسیون توأم (SAR)، الگوی خودرگرسیونی با خودهمبستگی فضایی در جمله اخلاص (SEM) و الگوی فضایی دوربین (SDM) است (سلامی و نعمتی، ۱۳۹۳).

به‌منظور بررسی تأثیر فضای سرمایه‌گذاری بر درآمد گردشگری در کشورهای خاورمیانه از الگو اقتصادسنجی پانل فضایی استفاده شده است. بر این اساس، الگوهای خودرگرسیون فضایی، خطای فضایی، الگو دوربین فضایی و الگو فضایی عمومی تخمین زده شده و در نهایت الگو بهینه نهایی، انتخاب شده است. برای تعیین تأثیر غیرمستقیم یا سرریز، الگو دوربین فضایی مبنا قرار گرفته است (Vega & Elhorst, 2013; Karacuka & Catik, 2011).

از میان الگوهای اقتصادسنجی فضایی الگو دوربین فضایی و الگو عمومی نتایج آثار سرریز (فضایی) را بهتر نشان می‌دهند (karacuka & catik, 2011; زراعت‌زاد و نوری، ۱۳۸۴).

برای تعیین مناسب‌ترین الگو لازم است این مراحل طی شود: ابتدا رگرسیون های الگوهای اقتصادسنجی فضایی برآورد شود، سپس باید آزمون موران برای مشخص شدن تأثیر فضایی تأیید شود و براساس آماره LM فلوراکس و همکاران (۲۰۰۳) الگو بهینه از میان الگوهای اقتصادسنجی فضایی (SAR، SEM، SDM، SAC) انتخاب شود و در انتها تأثیر سرریز برآورد شود. براساس ادبیات موضوع

تصریح الگوهای فضایی به‌صورت زیر در نظر گرفته شده است (Elhorst, 2010):

(۱) الگو خودرگرسیون فضایی (SAR) کامل‌ترین الگوی خودرگرسیونی فضایی، الگوی عمومی خودرگرسیونی فضایی است که الگوهای دیگر در این الگو قرار می‌گیرند؛ به‌طوری‌که با وارد کردن محدودیت‌هایی بر روی پارامترهای این الگو، دیگر الگوهای خودرگرسیونی فضایی به دست می‌آید. شکل کلی این الگو را رابطه ۱ نشان می‌دهد. در این الگو Y برداری از متغیر وابسته، X نمایانگر متغیرهای توضیحی و W ماتریس وزن های فضایی است که در ادامه چگونگی شکل‌گیری آن‌ها توضیح داده می‌شود. این الگوها به‌صورت هم‌زمان وقفه فضایی و هم‌بستگی فضایی جمله خطا را دارا هستند. در رابطه (۱)، β نشان‌دهنده برداری از پارامترها برای متغیرهاست. ρ نشان‌دهنده ضریب خودهمبستگی فضایی است و در نهایت λ ضریب خودهمبستگی فضایی در جملات خطا است.

رابطه (۱)

$$(\lambda = \theta = 0) \Rightarrow Y_{it} = \tau Y_{it-1} + \rho WY_{it} + X_{it}\beta + \alpha_i + \gamma_t + u_{it}$$

(۲) الگو دوربین فضایی (SDM) این الگو تغییرات متغیر وابسته را به‌صورت ترکیب خطی از کشورهای همسایه توضیح می‌دهد. در الگوی دوربین فضایی، وقفه فضایی متغیر وابسته و متغیر مستقل به الگو اضافه می‌شود. شکل کلی این الگو در رابطه ۲ نشان داده شده است. در این الگو، علاوه بر متغیرهای توضیحی، وقفه فضایی متغیرهای توضیحی وارد الگو شده است (سلامی و نعمتی، ۱۳۹۲).

رابطه (۲)

$$(\lambda = 0) \Rightarrow Y_i = \tau Y_{i,t-1} + \rho WY_{it} + X_{it}\beta + DX_{it}\theta + \alpha_i + \gamma_t + u_{it}$$

(۳) الگو خطای فضایی (SEM) اگر در الگوی ۳ پارامتر ρ برابر با صفر قرار داده شود، الگوی خودرگرسیونی با هم‌بستگی در جملات اخلاص (SEM) به دست می‌آید. این الگو بیانگر آن است که هم‌بستگی فضایی مستقیم بین کشورهای مختلف وجود ندارد؛ بلکه هم‌بستگی از طریق جملات اخلاص در مناطق همسایه صورت می‌گیرد.

رابطه (۳)

$$(\rho = \theta = \tau = 0) \Rightarrow Y_i = X_{it}\beta + \alpha_i + \gamma_t + v_{it} \quad v_{it} = \lambda E v_{it} + u_{it}$$

شود که با آزمون‌های تشخیص صورت می‌گیرد. برای بررسی و آزمون ضریب خودهم‌بستگی فضایی و معنی‌داری آن می‌توان از آماره‌های مختلف همچون آماره موران^۹، جری^{۱۰} و جتیس^{۱۱} استفاده کرد. در مطالعات تجربی، عموماً از آماره موران در تحلیل خودهم‌بستگی فضایی استفاده می‌شود (رفیعی و قربانی، ۱۳۹۳).

در الگو برآورد شده، قبل از برآورد الگوهای پانل فضایی، لازم است وابستگی فضایی و وجود خودهم‌بستگی بین جملات اخلال مورد آزمون قرار گیرد. برای این منظور از آزمون LM و آزمون موران استفاده می‌شود. فرض وجود خودهم‌بستگی فضایی میان مشاهدات توسط آزمون LM صورت می‌گیرد که به صورت رابطه زیر است:

آزمون موران فرض وجود خودهم‌بستگی فضایی میان جملات اخلال را بررسی می‌کند و به صورت رابطه ۶ محاسبه می‌شود.

رابطه (۷)

$$LM = \frac{\frac{\theta^T w y}{\sigma^2 m l}}{W X B \Gamma M W X b + \text{tr}[W^T W + W^2]} \sigma_{ML}^2$$

بر اساس طبقه‌بندی الهورست^{۱۲} و با استفاده از آزمون‌های تشخیص، الگو مناسب جهت برآورد داده‌های ترکیبی صورت گرفته است (طالب‌لو و همکاران، ۱۳۹۶).

معرفی متغیرهای پژوهش

یکی از چالش‌های اساسی در خصوص فضای سرمایه‌گذاری و عوامل مؤثر بر آن، یافتن شاخص‌های مناسب برای سنجش و برآورد آن است. امروزه شاخص‌های مختلفی در سطح بین‌المللی برای محاسبه فضای سرمایه‌گذاری به کار گرفته می‌شود. چنانچه در گزارش توسعه بانک جهانی بیان شده است، می‌شود از شاخص‌های حکمرانی خوب به‌عنوان ملاک‌هایی برای سنجش وضعیت کشورها در ایجاد محیط مناسب برای سرمایه‌گذاری استفاده کرد. این شاخص‌ها (کنترل فساد، حاکمیت قانون، کیفیت مقررات، کارایی دولت، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی، ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت و تروریست)،

9. Moran I
10. Geary
11. Getis
12. Elhorst

(۴) الگوفضایی عمومی (SAC)

این الگو شامل هر دو الگو مختلط رگرسیون و خطای فضایی است که به صورت زیر است:

رابطه (۴)

$$(\theta = \tau = 0) \Rightarrow Y_i = \tau Y_{i,t-1} + \rho W Y_{it} + X_{it} \beta + \alpha_i + \gamma_t + v_{it}, \quad v_{it} = \lambda E v_{it} + u_{it}$$

زمانی الگوهای خودرگرسیون فضایی و دوربین فضایی استاندارد به دست می‌آیند که الگوهای تصریحی ایستا باشند ($\tau = 0$). ضریب خودرگرسیون فضایی (ρ) نشان می‌دهد که متغیر وابسته در منطقه چقدر از طریق متغیر وابسته مناطق مجاور تأثیر می‌گیرد. همچنین در صورت وابستگی فضایی اجزای اخلال، شوکی خارجی در منطقه به تغییرات متوسط در متغیر وابسته مناطق مجاور منجر می‌شود و ضریب خطای فضایی (λ) اندازه آن را نشان می‌دهد (شهبازی و همکاران، ۱۳۹۳).

در روش‌شناسی اقتصادسنجی فضایی، بسته به این‌که متغیر وابسته، متغیرهای توضیحی و جمله خطا وابستگی فضایی داشته باشند، الگوهای فضایی متفاوتی مطرح می‌شود. در این پژوهش هم‌گرایی فضایی متفاوتی بررسی می‌شود. در این پژوهش الگو دوربین فضایی (SDM) زیر تصریح می‌شود:

رابطه (۵)

$$Y_i = \tau Y_{i,t-1} + \rho W Y_{it} + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \beta_4 X_{4it} + \beta_5 X_{5it} + \beta_6 X_{6it} + \beta_7 X_{7it} + D X_{it} \theta + \alpha_i + \gamma_t + u_{it}$$

در رابطه ۵، Y_i درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه است. شاخص‌های متعددی بر فضای سرمایه‌گذاری تأثیرگذار است که بر مبنای مطالعات صورت گرفته توسط بانک جهانی، شاخص‌های فضای کسب‌وکار^۱، ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد،^۲ حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی،^۳ اثربخشی دولت^۴ و حاکمیت قانون^۵ در این پژوهش در نظر گرفته شده است^۶ که به ترتیب متغیرهای X_1 تا X_7 را شامل می‌شود. ابتدا باید وجود خودهم‌بستگی فضایی در الگوی تحقیق بررسی

۱. این شاخص، میانگین شاخص‌هایی همچون شروع کسب‌وکار، مجوز ساخت‌وساز، ثبت اموال و دارایی‌ها، گرفتن اعتبارات، حمایت از سرمایه‌داران، پرداخت مالیات، تجارت برون مرزی، اجرای قراردادهای، حل و فصل مسائل و مشکلات است. همچنین متغیر الکترونیته به سبب نداشتن اطلاعات در برخی از سال‌ها از میانگین حذف شد.

2. Political Stability
3. Regulatory Quality
4. Control of corruption
5. Voice and Accountability
6. Government Effectiveness
7. Rule of Law

۸. این شش متغیر، متغیرهای مربوط به حکمرانی خوب‌اند.

علاوه بر این که در فضای سرمایه‌گذاری این کشورها تأثیرگذارند، جزو شاخص‌هایی هستند که بر جذب گردشگر نیز مؤثرند. همچنین با تأثیر بر رشد اقتصادی شرکت‌ها سبب گسترش شرکت‌ها، سرمایه‌گذاری بیشتر و ایجاد اشتغال مولد و کاهش فقر می‌شوند.

کنترل فساد

کنترل فساد به مفهوم استفاده از قدرت و امکانات عمومی جهت منافع شخصی گفته می‌شود که هر دو شکل کوچک و بزرگ فساد را شامل می‌شود (World Bank, 2017).

این شاخص مفهوم‌هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثربخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه و مانند آن را شامل می‌شود (مرادی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۸).

حاکمیت قانون

این شاخص میزان اعتماد به قوانین جامعه (به‌ویژه کیفیت اجرای قرارداد)، حقوق مالکیت، پلیس و دادگاه‌ها و نیز احتمال جرم و خشونت را نشان می‌دهد (World Bank, 2017).

تعریف سازمان ملل از حاکمیت قانون به اصول حاکمیت اشاره دارد که در آن همه افراد و نهادهای خصوصی و دولتی (شامل خود دولت) در برابر قوانین پاسخ‌گویند. قوانینی که به‌طور عمومی منتشر شده‌اند، به‌طور مساوی اجرا می‌شوند، به‌طور مستقل حکم می‌شوند و ضمناً با حقوق بشر بین‌المللی سازگارند (سامتی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۶۷).

کیفیت قوانین و مقررات

منظور از این شاخص، قابلیت دولت در تدوین و اجرای سیاست‌ها و مقرراتی است که سبب گسترش حضور و فعالیت‌های بخش خصوصی می‌شود. حضور هرچه بیشتر بخش خصوصی در اثر اجرای سیاست‌های تدوین شده از سوی دولت نشان از حکمرانی بهتر دارد (پاداش زیوه و خداپناه، ۱۳۹۴: ۱۶۹).

کارایی دولت

در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، کیفیت بوروکراسی، صلاحیت حکمرانان شهری و میزان استقلال خدمات شهری از فشارهای سیاسی مدنظر است (همانجا).

این شاخص بیشتر به بررسی کیفیت خدمات عمومی و وابسته نبودن خدمات اجتماعی به فشارهای سیاسی می‌پردازد. گردشگران تمایل دارند به کشوری وارد شوند که از لحاظ استانداردهای خدمات عمومی در سطح بین‌المللی باشد و انتظار دارند، به میزان هزینه‌ای که می‌کنند، کشور میزبان به دور از فشارهای سیاسی به تعهداتش عمل کند.

حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی

اعتراض و پاسخ‌گویی به مفهوم میزان و درجه توانایی شهروندان کشوری در تعیین و انتخاب دولت خود است یا به عبارتی دیگر میزان و درجه این که رئیس دولت، رئیس حکومت یا دیگر افراد دارای مقام سیاسی در کشور از طریق انتخابات آزاد از سوی مردم انتخاب شوند (همان، ۱۶۸).

وقتی چنین حقی برای مردم کشوری محفوظ باشد، بازتاب بین‌المللی چشمگیری خواهد داشت، به طوری که برای مردم دیگر کشورها این تصور شکل می‌گیرد که اگر دولتی به مردم خود احترام می‌گذارد و خود را در برابر سؤالات آنان پاسخ‌گو می‌داند، دولتی است که در رفتار، انعطاف‌پذیر و ملایم خواهد بود و همین امر انگیزه آنان را برای ورود به آن کشور تقویت خواهد کرد (شاه‌آبادی و تلیانی، ۱۳۹۵: ۱۲).

ثبات سیاسی

در ادبیات مربوط، معمولاً ثبات سیاسی را به معنی قانونمند بودن تغییر دولت در نظر می‌گیرند؛ یعنی جابه‌جایی دولت از طرق غیرقانونی یا ابزارهای خشونت‌آمیز نباشد. عمده بحث این شاخص مربوط به تروریسم و خشونت است. براساس این شاخص، هرچه احتمال نبود ثبات سیاسی در کشوری زیاد باشد نشان‌دهنده حکمرانی ضعیف است و هرچه کشوری از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد، در زمینه حکمرانی خوب امتیاز بالاتری را کسب می‌کند (پاداش زیوه و خداپناه، ۱۳۹۴: ۱۶۸).

شاخص کلی فضای کسب‌وکار

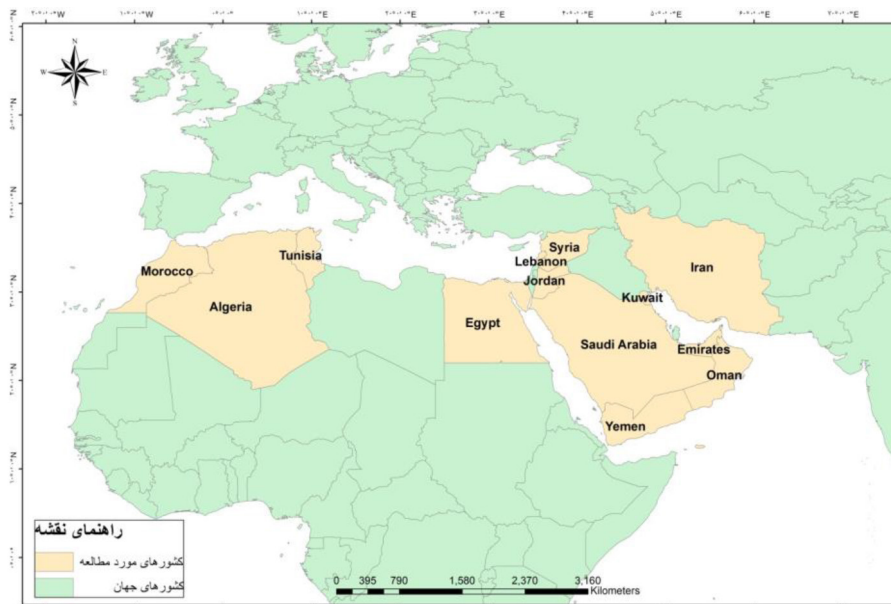
فضای کسب‌وکار جزئی از فضای سرمایه‌گذاری و نشان‌دهنده زیرساخت‌های مناسب کشور برای ایجاد کسب‌وکار جدید و دسترسی به منابع مالی است. اگرچه مفاهیم فضای کسب‌وکار از دیرباز در نظریات و اندیشه‌های اقتصادی با تعاریف و عناوین دیگر بررسی شده‌اند، از دهه ۱۹۹۰ تاکنون این مفهوم مورد توجه

ایدئال است. نمره‌گذاری این شاخص بین صفر تا صد است که بهترین عملکرد برای کشور نمره صد است. شاخص کلی فضای کسب‌وکار، از میانگین‌گیری ساده از شاخص‌های شروع فعالیت، مجوز ساخت‌وساز، گرفتن برق، ثبت اموال و دارایی‌ها، گرفتن اعتبار، حمایت از سرمایه‌داران اقلیت، پرداخت مالیات، حل و فصل مشکلات، تجارت برون‌مرزی و اجرای قراردادهای به دست می‌آید. به علت نبود آمار مربوط به برق برای تعدادی از کشورها، این شاخص از بین شاخص‌ها حذف شده و متوسط‌گیری در بین نه شاخص دیگر انجام شده است. جامعه آماری این تحقیق در بردارنده پانزده کشور خاورمیانه است: امارات، الجزایر، مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، عربستان سعودی، سوریه، تونس، یمن.

کشورها و نهادهای بین‌المللی قرار گرفته است، به طوری که بخشی از اهداف و سیاست‌گذاری‌های کلان کشورها به بهبود فضای کسب‌وکار اختصاص می‌یابد (مکیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۵).

فضای کسب‌وکار و سرمایه‌گذاری محیطی سیاسی، نهادی و رفتاری است که بازدهی و مخاطرات مرتبط با فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاران را تحت تأثیر قرار می‌دهد (حکمتی فرید و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۹). در این پژوهش از شاخص کلی فضای کسب‌وکار به عنوان یکی از متغیرهای مستقل الگو استفاده شده است. شاخص کلی فضای کسب‌وکار نشان‌دهنده فاصله فضای کسب‌وکار کشور تا نقطه بهینه فعالیت در سطح جهان است. در واقع شاخصی برای مقایسه وضعیت کشورهای مختلف در توسعه کسب‌وکار و فاصله تا نقطه

نقشه ۱: کشورهای بررسی شده در پژوهش

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش ابتدا آزمون ریشه واحد برای متغیرها صورت گرفت. با توجه به هم‌بستگی مقطعی نمی‌شود از آماره‌های تشخیصی مانایی مانند لوین و لوو چو، آیم پسران شین و هادری کمک گرفت و باید از آزمون مانایی پسران ۲۰۰۷ به نام CADF یا آماره CIPS استفاده کرد. با استفاده از این آزمون متغیرهای الگو بررسی شده پذیرفته شد که نامانایی آن‌ها را تأیید کرد. سپس از متغیرهای الگو تفاضل‌گیری شد تا ایستا شوند و فرم الگو نهایی برای متغیرها مشخص شد (جدول ۱).

در این مقاله به بررسی شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر سهم درآمدهای گردشگری از تولید ناخالص داخلی در کشورهای منتخب خاورمیانه (امارات، الجزایر، مصر، ایران، اردن، کویت، لبنان، مراکش، عمان، عربستان سعودی، سوریه، تونس، یمن) در بازه زمانی ۲۰۰۶-۲۰۱۶ پرداخته شده که اطلاعات لازم از سایت‌های شورای سفر و گردشگری جهان ۱ و بانک جهانی اخذ شده است و برای برآورد داده‌ها از الگو پانل فضایی (در دو حالت ایستا و پویا) به کمک نرم‌افزار استاتا (stata15) استفاده شده است.

جدول ۱: نتایج حاصل از آزمون ایستایی متغیرها

متغیرها	آماره	مقادیر بحرانی ۰/۰۱	مقادیر بحرانی ۰/۰۵	مقادیر بحرانی ۰/۱۰	وجود ریشه واحد
۷۱ درآمد گردشگری	-۱/۴۵	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۱ ثبات سیاسی	-۲/۱۰	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۲ کیفیت مقررات	-۲/۲۷	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۳ کنترل فساد	-۱/۵۶	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۴ حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	-۰/۸۹	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۵ اثربخشی دولت	-۱/۴۴	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۶ حاکمیت قانون	-۱/۲۶	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد
۸۷ شاخص فضای کسب و کار	-۱/۶۹	۱۶/۲-	-۲/۲۸	-۲/۵۲	پذیرفته شد

مثبت و معنادار ضریب خودرگرسیون فضایی نشان می‌دهد که بخشی از افزایش سهم درآمد گردشگری از تولید ملی هریک از کشورهای بررسی شده به واسطه اثر فاصله یا مجاورت بوده است. قبل از هر برآوردی در الگو پانل فضایی، باید آزمون‌های تشخیص هم‌بستگی فضایی صورت گیرد. با توجه به رد فرضیه صفر مبنی بر عدم وابستگی فضایی، باید از روش اقتصادسنجی فضایی استفاده کرد. براساس نتایج جدول ۲، تمامی آماره‌های فضایی از جمله آزمون‌های موران و LMlag_robust و LMerror_robust در الگو دوربین فضایی معنی‌دار شد که حاکی از آن است که نتایج الگو SDM بهتر است.

با توجه به مکان‌مند بودن سرریزهای مورد، برای بررسی داده‌ها از اقتصادسنجی فضایی استفاده شده است. در این روش، بعد از ساخت ماتریس فضایی (با استفاده از فواصل بین کشورها) که در پیوست شرح داده شده است، از آزمون والد و ضریب خودرگرسیون فضایی برای تشخیص رابطه فضایی بین کشورها نیز کمک گرفته شده است که نتایج این دو آزمون در جدول ۲ مشاهده می‌شود. فرضیه صفر هر دو آزمون عدم وابستگی فضایی در اجزای اخلال است. با توجه به رد فرضیه صفر مبنی بر عدم وابستگی فضایی، از روش اقتصادسنجی فضایی استفاده شده است. نتایج معنی‌داری الگو دوربین فضایی را بیان می‌کند. مقدار

جدول ۲: آزمون‌های تشخیصی موران و ضریب لاکرانژ برای الگو پانل فضایی ایستا

آماره	موران	والد	LMerror	LMlag	LMerror_robust	LMlag_robust
SAR	031/0-	139/146	۰/۸۴۳	۸/۸۸۲	۰/۸۲۰	۸/۸۰۸
احتمال	(419/0)	(000/0)	(۰/۳۰۸)	(۰/۰۰۲)	(۰/۳۶۵)	(۰/۰۰۲)
SEM	031/0-	313/139	۰/۸۴۳	۸/۸۸۲	۰/۸۲۰	۸/۸۰۸
احتمال	(419/0)	(000/0)	(۰/۳۰۸)	(۰/۰۰۲)	(۰/۳۶۵)	(۰/۰۰۲)
SDM*	065/0-	539/242	۳/۲۶۶	۳/۲۶۶	۲/۶۳۸	۲/۶۳۸
احتمال	(061/0)	(000/0)	(۰/۰۷۰)	(۰/۰۷۰)	(۰/۱۰۴)	(۰/۱۰۴)
SAC	0318/0-	77/138	۰/۸۴۳	۸/۸۲۰	۰/۸۲۰	۸/۸۰۸
احتمال	(419/0)	(000/0)	(۰/۳۰۸)	(۰/۰۰۲)	(۰/۳۶۵)	۰/۰۰۲

کشورها ۴/۶۰۸ واحد کاهش می‌یابد. کنترل فساد به معنی جلوگیری از استفاده قدرت و امکانات عمومی در جهت منافع شخصی است (World Bank, 2012). این شاخص مفهوم‌هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثربخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن در جذب سرمایه‌های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه برای گرفتن مجوزهای اقتصادی و مانند آن‌ها را اندازه‌گیری می‌کند (Lockwood, 2010). بنابراین بالا بودن این عوامل، که به نوعی باعث افزایش فساد می‌شود، فعالیت‌های گردشگری و دیگر بخش‌های تولیدی و خدماتی را کاهش می‌دهد و در نتیجه کاهش درآمدهای گردشگری را به همراه دارد.

حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی متغیر دیگری است که تأثیر مثبت و معنی‌داری در درآمدهای گردشگری دارد. به عبارت دیگر، با فرض ثابت در نظر گرفتن دیگر متغیرها، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر ۱/۱۳۱ واحد درآمدهای گردشگری افزایش می‌یابد.

اثربخشی دولت متغیر دیگری است که در سطح ۹۵ درصد تأثیر مثبت و معنی‌داری در درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه در بازه بررسی شده دارد. به عبارت دیگر، با فرض ثابت در نظر گرفتن دیگر متغیرها، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر ۵/۵۴۶ واحد درآمدهای گردشگری افزایش می‌یابد. اثربخشی دولت بیانگر کارآمدی دولت در انجام وظایف محوله است که شاخص مقولات ذهنی همچون کیفیت، تهیه و تدارک خدمات عمومی یا کیفیت نظام اداری، صلاحیت و شایستگی کارگزاران و استقلال خدمات همگانی از فشارهای سیاسی است (World Bank, 2012). بنابراین، در صورت کارآمد بودن دولت، گردشگری رونق می‌یابد که این رونق موجب افزایش درآمدهای گردشگری می‌شود. این متغیر در مقایسه با متغیرهای دیگر ضریب بزرگ‌تری در کشورهای خاورمیانه دارد و دلالت بر تأثیرگذاری بیشتر و اهمیت این متغیر در فضای سرمایه‌گذاری این کشورها دارد.

حاکمیت قانون متغیر دیگری است که تأثیر منفی و معنی‌داری در سهم درآمدهای گردشگری از تولید ناخالص داخلی دارد. به عبارت دیگر، با فرض ثابت در نظر گرفتن متغیرهای دیگر، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر ۲/۱۲۹ واحد درآمدهای گردشگری کاهش می‌یابد.

شاخص فضای کسب‌وکار متغیر دیگری است که تأثیر منفی و معنی‌داری در درآمدهای گردشگری دارد. به عبارت دیگر، با فرض ثابت در نظر گرفتن متغیرهای

نتایج وابستگی فضایی آماره موران، گری و جتیس در الگو پانل دوربین فضایی در جدول ۳ شرح داده شده است که مقدار آماره موران ۰/۰۶۵- در سطح احتمال ۰/۰۶ معنی‌دار شده است و همچنین آماره جتیس ۰/۰۲ در سطح احتمال ۰/۰۶ معنی‌دار شده است ولی آماره جری معنی‌دار نشده است؛ بنابراین با توجه به آماره موران و جری وابستگی فضایی تأیید و از الگو SDM ایستا الگو برآورد شده است.

جدول ۳: نتایج آماره‌های وابستگی فضایی در الگو پانل دوربین فضایی ایستا

احتمال	مقدار آماره	های وابستگی فضایی آماره
۰/۰۶	-۰/۰۶۵	آماره موران
۰/۳۴	۱/۰۳	آماره جری
۰/۰۶	۰/۰۲	آماره جتیس

همچنین آزمون‌های تشخیص پانل Breusch-Pagan، الگو دوربین فضایی (SDM) تأیید می‌کند که مقدار آماره بروش پاگان ۱۷۹/۰۲۱ در سطح احتمال (۰/۰۰۰۰) معنی‌دار شده است و نشان‌دهنده اثر تصادفی در الگو پانل دوربین فضایی ایستا است.

جدول ۴: آزمون اثر تصادفی در الگو پانل دوربین فضایی ایستا

احتمال	مقدار آماره	آماره
(۰/۰۰۰۰)	۱۷۹/۰۲۱	Breusch-Pagan ALM Test -Two Side
(۰/۰۰۰۳)	۱۳/۳۷	Sosa-Escudero-Yoon ALM Test -One Side
(۰/۰۰۰۲)	۲۳/۱۴	Baltagi-Li ALM Autocorrelation Test
(۰/۰۰۰۰)	۸۲/۲۸۸	Baltagi-Li LM AR(1) Joint Test

بر اساس نتایج برآورد الگو دوربین فضایی در جدول ۵ مشخص شد که متغیرهای کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی، اثربخشی دولت، حاکمیت قانون و شاخص فضای کسب‌وکار بر درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه تأثیرگذار است و متغیر ثبات سیاسی برای کشورهای خاورمیانه تأثیرگذار نیست.

کنترل فساد متغیر دیگری است که تأثیر منفی و معنی‌داری بر درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه دارد. به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن شرایط دیگر، درآمدهای گردشگری این

فضایی ثبات سیاسی تأثیر مثبت و معنی داری در درآمدهای گردشگری در کشورهای خاورمیانه دارد و به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن دیگر شرایط، درآمدهای گردشگری ۱۳/۰۳۷ واحد افزایش می‌یابد. سرریز فضایی کنترل فساد در کشورهای خاورمیانه تأثیر منفی و معنی داری در کشورهای هم‌جوار در این منطقه دارد و ضریب آن ۳۲/۳۶۹- شده است و نشان می‌دهد که کنترل فساد در منطقه خاورمیانه تأثیر زیادی بر صنعت گردشگری در کشورهای هم‌جوار این منطقه دارد. سرریز فضایی اثربخشی دولت تأثیر منفی و معنی داری بر کشورهای هم‌جوار در منطقه خاورمیانه دارد و به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن شرایط دیگر، درآمدهای گردشگری ۲۲/۰۶۴ واحد ناشی از سرریز این متغیر افزایش می‌یابد.

دیگر، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر ۰/۰۵۲ واحد درآمدهای گردشگری کاهش می‌یابد و علت این کاهش را می‌شود این‌طور بیان کرد که به علت شرایط نامساعد کسب‌وکار در این کشورها، افراد به کسب‌وکارهای خدماتی، به نسبت صنعت و کشاورزی، تمایل بیشتری دارند؛ زیرا در فعالیتهای گردشگری سرمایه کمتری نیاز است و زیرساخت‌های مناسب‌تری نسبت به صنعت و کشاورزی وجود دارد. همچنین تأثیرگذاری این متغیرها در برابر متغیرهای دیگر در کشورهای خاورمیانه بسیار ناچیز بوده است. ضریب ρ منفی و معنادار است که حاکی از تأثیرپذیری منفی هر کشور از کشور مجاور است. در مورد آثار سرریز فضایی، مشخص شد که سه متغیر سرریز فضایی ثبات سیاسی، سرریز فضایی کنترل فساد و سرریز فضایی اثربخشی دولت تأثیر معنی دار در درآمدهای گردشگری دارند و سرریز

جدول ۵: نتایج برآورد الگوهای پانل فضایی عمومی (SAC)، دوربین فضایی (SDM) خطای فضایی (SEM) و وقفه فضایی (SAR) در حالت ایستای برای کشورهای خاورمیانه

متغیر	SAR		SEM		SDM		SAC	
	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار
c	***۱۷/۳۹۵	۱/۹۲۴	***۸/۰۷۵	۱۲۱/۱	***۱۲/۸۴۳	۱۹۲/۲	***۹/۸۵۱	۶۰۶/۲
X1	***-۰/۶۴۹	۰/۲۹۷	***-۰/۸۵۷	۳۱۱/۰	-۰/۳۱۲	۳۴۴/۰	***-۰/۸۲۳	۳۱۱/۰
X2	***۲/۳۰۹	۰/۵۰۲	***۵۶۴/۲	۵۰۸/۰	***۲/۷۲۸	۵۵۰/۰	***۲/۵۴۷	۵۰۸/۰
X3	***-۴/۰۰۷	۰/۶۴۷	***۰۲۵/۴-	۶۵۹/۰	***-۴/۶۰۸	۶۵۴/۰	***-۳/۹۹۵	۶۵۶/۰
X4	***۱/۳۰۶	۰/۳۳۸	***۲۶۹/۱	۳۲۴/۰	***۱/۱۳۱	۳۸۰/۰	***۱/۲۶۶	۳۴۴/۰
X5	***۶/۳۸۴	۰/۶۹۳	***۵۲۲/۶	۷۰۲/۰	***۵/۵۴۶	۶۶۱/۰	***۶/۴۹۶	۶۹۸/۰
X6	***-۲/۱۲۵	۷۴۴/۰	***۲۲۳/۲-	۷۵۷/۰	***-۲/۱۲۹	۸۲۹/۰	***-۲/۲۰۴	۷۵۱/۰
X7	***-۰/۱۲۸	۰/۲۸۰	***۱۱۱/۰-	۰/۲۳۰	***-۰/۰۵۲	۰/۳۱۰	***-۰/۱۱۸	۰/۲۵۰
W1x x1					***۱۳/۰۳۷	۴۶۵/۴		
W1x x2					۱۳/۶۶۸	۸۴۱/۱۲		
W1x x3					***-۳۲/۳۶۹	۲۵۴/۹		
W1x x4					۵/۵۱۲	۲۳۸/۷		
W1x x5					***-۲۲/۰۶۴	۷۰۰/۹		
W1x x6					۸/۴۹۸	۰/۷۸/۱۵		
W D x7					۰/۱۲۴	۱۶۹/۰		
λ	***-۲/۳۳۹	۴۳۰/۰			***-۱/۷۰۲	۷۱۸/۰	-۰/۶۳۲	۷۵۶/۰
			***۷۷۰/۱	۰/۹۷/۰			***-۰/۷۷۸	۴۰۴/۰

(* و ** و *** به ترتیب معنی داری در سطح ۱۰ درصد، ۵ درصد)

و کنترل فساد و حاکمیت قانون تأثیر مثبت و معناداری در میزان درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه دارد. این نتایج بیانگر وجود سرریزهای درون‌کشوری و بین‌کشوری در کشورهای خاورمیانه است.

جدول ۶: نتایج اثر مستقیم و غیرمستقیم عوامل مؤثر بر درآمد گردشگری از تولید ناخالص داخلی کشورهای خاورمیانه

احتمال	آماره Z	ضرایب	متغیر	
(۰/۱۴۹)	-۱/۴۵	-۰/۵۰۰	ثبات سیاسی	X۱ اثر مستقیم
(۰/۰۰۰)	۷/۹۷	۴/۳۹۱	کیفیت مقررات	X۲
(۰/۰۰۰)	-۱۱/۳۰	-۷/۳۹۱	کنترل فساد	X۳
(۰/۰۰۰)	۴/۷۷	۱/۸۱۴	حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	X۴
(۰/۰۰۰)	۱۳/۴۴	۸/۸۹۵	اثربخشی دولت	X۵
(۰/۰۰۰)	-۴/۱۲	-۳/۴۱۵	حاکمیت قانون	X۶
(۰/۰۰۰)	-۲/۶۷	-۰/۰۸۴	شاخص فضای کسب و کار	X۷
(۰/۵۷۱)	۰/۵۷	۰/۱۹۵	ثبات سیاسی	X۱ اثر غیرمستقیم
(۰/۰۰۲)	-۱/۱۲	-۱/۷۱۷	کیفیت مقررات	X۲
(۰/۰۰۰)	۴/۴۲	۲/۸۹۰	کنترل فساد	X۳
(۰/۰۶۴)	-۱/۸۶	-۰/۷۰۹	حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	X۴
(۰/۰۰۰)	-۵/۲۶	-۳/۴۷۸	اثربخشی دولت	X۵
(۰/۱۰۰)	۱/۶۱	۱/۳۳۵	حاکمیت قانون	X۶
(۰/۲۹۸)	۱/۰۴	۰/۰۳۲	شاخص فضای کسب و کار	X۷
(۰/۳۷۸)	-۰/۸۸	-۰/۳۰۴	ثبات سیاسی	X۱ اثر کل
(۰/۰۰۰)	۴/۸۶	۲/۶۷۴	کیفیت مقررات	X۲
(۰/۰۰۴)	-۶/۸۸	-۴/۵۰۰	کنترل فساد	X۳
(۰/۰۰۰)	۲/۹۰	۱/۱۰۴	حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	X۴
(۰/۰۱۳)	۸/۱۸	۵/۴۱۷	اثربخشی دولت	X۵
(۰/۰۱۳)	-۲/۵۱	-۲/۰۸۰	حاکمیت قانون	X۶
(۰/۰۱۶)	-۱/۶۳	۰۵۱/-	شاخص فضای کسب و کار	X۷

همچنین، با توجه به پانل و پویا بودن الگو پانل، پویای فضایی SDPD تخمین زده شده است. به‌علاوه آمارهٔ بروش پاگان برای آزمودن واریانس ناهمسانی برای کشورهای خاورمیانه برابر $B-P-G=36/106$ با $Pvalue=0/0000$ شده است و وجود واریانس ناهمسانی را تأیید کرده است.

نتایج آماره‌های پیش‌نیاز الگو، یعنی آمارهٔ موران و جری، برای تشخیص خودهم‌بستگی فضایی صورت گرفت که برای تشخیص خودهم‌بستگی فضایی از

مهم‌ترین کاربرد الگو دوربین فضایی بررسی سرریزهای فضایی یا سرایت‌های اثر متغیر بررسی شده به مناطق مجاور است. یکی از بسط‌های الگو فضایی در سال‌های اخیر محاسبه اثر مستقیم و غیرمستقیم تغییر هر یک از متغیرهای مستقل بر روی متغیر وابسته است (Lesag, & Pace, 2009).

برای به‌دست آوردن اثر مستقیم، ابتدا تأثیر افزایش متغیر توضیحی در کشور محاسبه و از تمامی تأثیرها در کل منطقه میانگین گرفته می‌شود. برای محاسبه اثر تجمعی غیرمستقیم، ابتدا تأثیر افزایش متغیر توضیحی در کشور زبر متغیر وابسته در کشور محاسبه می‌شود و میانگین این تأثیرات در کل منطقه بیانگر اثر سرریز ناشی از افزایش متغیر توضیحی در یک کشور بر متغیر وابسته در تمامی کشورهای بررسی شده است که برابر با جمع اثر مستقیم و غیرمستقیم است. به‌صورت کلی، اثر کل ناشی از افزایش متغیر توضیحی بر روی تمامی کشورهای تحقیق شده برابر با جمع اثر مستقیم و غیرمستقیم است. اثر مستقیم حاکی از سرریزهای درون‌کشوری و اثر غیرمستقیم حاکی از سرریزهای بین‌کشورها است. بر این اساس می‌توان معنی‌داری اثر مستقیم و غیرمستقیم هر یک از متغیرهای توضیحی را بر متغیر وابسته به دست آورد. در ادامه این بخش اثر نهایی مستقیم و غیرمستقیم تغییر در هر یک از متغیرها با استفاده از الگو دوربین فضایی ارائه می‌شود. تأثیرات مستقیم اثر تغییر متغیر مستقل معین مثلاً کیفیت مقررات را در کشور آ بر روی درآمد گردشگری در آن کشور نشان می‌دهد. علاوه بر این، اثر کل به حالتی اطلاق می‌شود که اگر کیفیت مقررات در کل کشورها افزایش یابد، درآمد گردشگری در کشور زبه چه میزان افزایش خواهد یافت. از کسر اثر مستقیم از اثر کل اثر غیرمستقیم به دست می‌آید که بیانگر مثلاً اثر افزایش کیفیت مقررات در دیگر کشورها بر درآمد گردشگری کشور ز است (این آثار بیانگر متوسط تغییرات در کل کشورها است). در جدول ۳ اثر مستقیم و غیرمستقیم تغییر متغیرهای مستقل بر درآمد گردشگری با استفاده از نتایج الگو دوربین فضایی ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد که تأثیرات مستقیم کیفیت مقررات، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی و اثربخشی دولت در میزان درآمد گردشگری مثبت و معنی‌دار است و کنترل فساد، حاکمیت قانون و شاخص فضای کسب و کار تأثیر منفی و معناداری در میزان درآمد گردشگری دارد. ولی کیفیت مقررات، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی و اثربخشی دولت تأثیر منفی و معناداری در میزان درآمد گردشگری دارند

آماره‌های موران و جری و جتیس استفاده شده است. چنانچه آماره موران معنی دار باشد، تأثیرات وابستگی فضایی در الگو باید در نظر گرفته شود که آماره موران ۰/۰۴ در سطح ۹۰ درصد معنی دار شده است و همچنین آماره جتیس نیز وابستگی فضایی را تأیید می‌کند.

جدول ۷: نتایج آماره‌های وابستگی فضایی برای الگو دورین فضایی پویا

	SDM
آماره موران	۱۰/۰۴/۰۰
آماره جری	۳۴/۰۹۶/۰۰
آماره جتیس	۱۰/۰۰/۱/۰-

نتایج جدول ۸ بر آورد الگو دورین فضایی پانل پویا را در مقایسه با ایستا نشان می‌دهد. در حالت پویا تمامی متغیرهای فضای سرمایه‌گذاری در درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه تأثیر دارد. در الگو پانل فضایی ایستا تمامی متغیرها به جز ثبات سیاسی معنی دار نشده است که در الگو پانل دورین فضایی ثبات سیاسی باعث کاهش درآمد گردشگری در کشورهای خاورمیانه شده است و نشان می‌دهد به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن شرایط دیگر، درآمدهای گردشگری این کشورها ۰/۷۸ واحد کاهش می‌یابد.

کنترل مقررات نیز تأثیر مثبت و معنی داری در درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه در دو الگو پانل ایستا و پویا دارد. کنترل فساد متغیر دیگری است که تأثیر منفی و معنی داری در درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه دارد. به ازای یک واحد تغییر در این متغیر و ثابت بودن دیگر شرایط، درآمدهای گردشگری این کشورها ۳/۰۲ واحد کاهش می‌یابد که در الگو پانل دورین فضایی ایستا نیز این گونه است. به عبارت دیگر، افزایش فساد فعالیت گردشگری را کاهش می‌دهد که به کاهش درآمدهای گردشگری در کشورهای خاورمیانه منجر می‌شود.

حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی متغیر دیگری است که تأثیر مثبت و معنی داری بر درآمدهای گردشگری در الگو دورین فضایی ایستا و پویا داشته است. اثربخشی دولت نیز تأثیر مثبت و بسزایی در درآمد گردشگری در این کشورها داشته است که ضریب آن در الگو پانل فضایی ایستا و پویا به ترتیب ۵/۵۴۶ و ۴/۷۲ شده است و بدان معنی است که در صورت کارآمد بودن دولت، گردشگری رونق می‌یابد که این رونق موجب افزایش درآمدهای گردشگری در

کشورهای خاورمیانه می‌شود. ضریب این متغیر هم در الگو پانل فضایی ایستا و پویا بزرگ شده است که دلیل بر اهمیت این متغیر دارد. حاکمیت قانون تأثیر منفی و معنی داری در سهم درآمدهای گردشگری داشته است. به عبارت دیگر، با فرض ثابت بودن دیگر متغیرها، به ازای یک واحد افزایش در این متغیر ۲/۲ واحد درآمدهای گردشگری کاهش می‌یابد.

شاخص فضای کسب و کار نیز تأثیر منفی و معنی داری در هر دو الگو پانل (ایستا و پویا) فضایی داشته است که نشان دهنده شرایط نامساعد کسب و کار در این کشورها است که افراد تمایل بیشتری به کسب و کارهای گردشگری دارند؛ زیرا در فعالیت‌های گردشگری سرمایه کمتری نیاز است.

اثر سرریز فضایی در الگو پانل فضایی ایستا و پویا در مقایسه با یکدیگر تا حد زیادی متفاوت شده است. در الگو پانل فضایی ایستا سه متغیر سرریز فضایی ثبات سیاسی، سرریز فضایی کنترل فساد و سرریز فضایی اثربخشی دولت تأثیر معنی دار در درآمدهای گردشگری دارد و در الگو پانل فضایی پویا سرریز فضایی ثبات سیاسی و کنترل مقررات تأثیر معنی داری داشته است. سرریز فضایی ثبات سیاسی در الگو پانل فضایی پویا تأثیر منفی و معنی داری در درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه دارد، در حالی که در پانل فضایی ایستا تأثیر مثبت و معنی دار بوده است. سرریز فضایی کنترل مقررات در کشورهای خاورمیانه تأثیر منفی و معنی داری در کشورهای هم‌جوار دارد.

جدول ۸: نتایج بر آورد الگو دورین فضایی پانل پویا و ایستا

برای کشورهای خاورمیانه

متغیر	SDM ایستا		پویا SDM	
	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار
X1 ثبات سیاسی	-۰/۳۱۲	۰/۳۴۴	*۷۸/۰-	۴۶/۰
X2 کیفیت مقررات	**۲/۷۳۸	۰/۵۵۰	**۲۹/۲	۷۹/۰
X3 کنترل فساد	**۴/۶۰۸	۰/۶۵۴	**۰۲/۳-	۱/۱۰
X4 حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	**۱/۱۳۱	۰/۳۸۰	**۷۱/۲	۰/۴۵
X5 اثربخشی دولت	**۵/۵۴۶	۰/۶۶۱	**۷۲/۴	۱/۱۷
X6 حاکمیت قانون	**۲/۱۲۹	۰/۸۲۹	**۲۶/۲-	۱/۳۱
X7 شاخص فضای کسب و کار	*-۰/۰۵۲	۰/۰۳۱	*۹/۰-	۰/۰۴
W x1 سرریز فضایی ثبات سیاسی	*۱۳/۰۳۷	۴/۴۶۵	*۵۰/۶-	۴/۴۴

مربعات معمولی از روش حداکثر درست‌نمایی استفاده شد. نتایج به‌دست‌آمده بیانگر این بود که اثر انتشار فضایی عاملی مهم در سهم درآمدهای گردشگری در کشورهای خاورمیانه است و بی‌توجهی به این عامل نقص عمده در مطالعه رفتار درآمدهای گردشگری به شمار می‌رود.

با توجه به نتایج، فرضیه وجود وابستگی فضایی در الگو تأیید می‌شود و به عبارت دیگر، ارتباط فضایی بین مشاهدات مربوط به درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه را نشان می‌دهد که لحاظ‌نکردن آن در الگو نتایج تورش‌داری به همراه دارد.

نتایج برآورد الگو دوربین فضایی نشان داد که متغیرهای کنترل فساد و شاخص فضای کسب‌وکار و حاکمیت قانون تأثیر منفی و معنی‌دار در درآمدهای گردشگری دارد. سیسلیک و گوژک (۲۰۱۸) نیز در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که فساد به‌طور مستقیم مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی می‌شود. متغیرهای اثربخشی دولت و کیفیت مقررات در این پژوهش تأثیر مثبت و معنی‌داری بر درآمدهای گردشگری دارد.

کروبی فر و مجیدی‌فر (۱۳۹۶) در تحقیق خود نشان دادند که اثربخش بودن دولت باعث جذب بیشتر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت گردشگری و شکوفایی هرچه بیشتر این صنعت در ایران می‌شود. همچنین دوتا و کار (۲۰۱۸) نشان دادند که حاکمیت قانون که منجر به اثربخش بودن دولت می‌شود به همراه مقررات بودجه برای گردشگری در استان‌های کشور هندوستان مکمل یکدیگرند.

نکته دیگری که باید به آن توجه کرد این است که در بیشتر تحقیقات، درباره اهمیت سرمایه‌گذاری (فضای سرمایه‌گذاری) در بخش گردشگری بحث و تجزیه و تحلیل شده است.

بهبودی و باستان (۱۳۸۹) در پژوهش خود نشان دادند که در کشورهای در حال توسعه از طرف تعداد گردشگر به‌سوی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی رابطه علیت وجود دارد.

متانی و امیری (۱۳۹۷) در پژوهشی که در استان مازندران انجام دادند به این نتیجه رسیدند که سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، ایجاد جاذبه‌های مناسب، ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی برای سرمایه‌گذاران و در نظر گرفتن تسهیلات در حوزه گردشگری باعث توسعه گردشگری استان می‌شود.

سلواناتان و همکاران (۲۰۰۹) نشان دادند که در هندوستان پیوند مستقیمی بین سرمایه‌گذاری مستقیم

متغیر	SDM ایستا		پویا SDM	
	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار
W x ₂ سرریز فضایی کیفیت مقررات	۱۳/۶۶۸	۱۲/۸۴۱	۵/۱۶*	۱۱/۲۵
W x ₃ سرریز فضایی کنترل فساد	۳۲/۳۶۹***	۹/۲۵۴	۸۸/۱۹	۱۷/۴۰
W x ₄ سرریز فضایی حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی	۵/۵۱۲	۷/۲۳۸	۳۱/۵-	۴/۳۵
W x ₅ سرریز فضایی اثربخشی دولت	۲۲/۰۶۴*	۹/۷۰۰	۷۵/۸-	۱۴/۱۸
W x ₆ سرریز فضایی حاکمیت قانون	۸/۴۹۸	۱۵/۰۷۸	۱۹/۱۲	۱۵/۶۹
W x ₇ سرریز فضایی شاخص فضای کسب‌وکار	۰/۱۲۴	۰/۱۶۹	۰/۸۰-	۰/۴۸

بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله تأثیر شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری بر درآمد گردشگری (با استفاده از الگو دوربین فضایی پانل) در کشورهای خاورمیانه بررسی شده است. برای این منظور و با توجه به گزارش‌های بانک جهانی، شاخص‌های حکمرانی خوب (ثبات سیاسی، کیفیت مقررات، کنترل فساد، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی، اثربخشی دولت، حاکمیت قانون) و شاخص فضای کسب‌وکار (متوسطی از نه زیرشاخص) بررسی شده است. استفاده از اقتصادسنجی فضایی برای بررسی تأثیر شاخص‌های فضای سرمایه‌گذاری در درآمدهای گردشگری کشورهای خاورمیانه نقایص اقتصادسنجی متعارف را بهبود خواهد بخشید.

ویژگی مهم این پژوهش توجه به عامل فضایی در کنار دیگر عوامل ساختاری الگو است. الگو دوربین فضایی به بررسی این موضوع کمک می‌کند که آیا درآمدهای گردشگری در منطقه‌ای خاص، علاوه بر متغیرهای پایه‌ای الگو مربوط به آن منطقه، تحت تأثیر تغییرات درآمدهای گردشگری در مناطق دیگر است؟ برای این منظور، براساس ادبیات اقتصادسنجی فضایی، الگو متعارف اقتصادسنجی با افزودن اثر انتشار فضایی از متغیر وابسته و با لحاظ ماتریس وزن‌های فضایی تعدیل شد. اجزای ماتریس وزن‌های فضایی نیز از روش معکوس ساده فاصله پایتخت کشورها محاسبه شدند. همچنین به علت مشکلات برآوردکننده حداقل

خارجی و مدیران کارآفرین که به دنبال فرصت‌های سرمایه‌گذاری هستند وجود دارد.

صمیمی و همکاران (۲۰۱۳) در پژوهشی که انجام دادند به این نتیجه رسیدند که بین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با رشد و توسعه بخش گردشگری در کشورهای در حال توسعه رابطه مستقیمی وجود دارد. بانرجی و همکاران (۲۰۱۵) نشان دادند که سرمایه‌گذاری در گردشگری تأثیر مثبتی در فعالیت بخش‌های مختلف گردشگری به خصوص هتل‌ها و رستوران‌ها دارد.

کریستیان‌دوتیر (۲۰۱۶) سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در صنعت مهمان‌نوازی در ایسلند و نروژ را بررسی کرد. نتایج پژوهش او علاقه‌مند بودن سرمایه‌گذاران به سرمایه‌گذاری در این صنعت را نشان می‌دهد.

ژو و همکاران (۲۰۱۷) نشان دادند که سرمایه‌گذاری‌های انجام‌شده در ساختمان‌سازی در بخش گردشگری تأثیر مثبت و چشمگیری در درآمد گردشگری کشور چین دارد. نتایج تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم نیز بیانگر وجود آثار سرریز فضایی درون و برون‌کشوری است.

نتایج نشان می‌دهد که تأثیرات مستقیم کیفیت مقررات، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی و اثربخشی دولت تأثیر مثبت و معنی‌داری در میزان درآمد گردشگری دارد و کنترل فساد، حاکمیت قانون و شاخص فضای کسب‌وکار تأثیر منفی و معنی‌داری بر میزان درآمد گردشگری دارد؛ اما تأثیرات غیرمستقیم کیفیت مقررات، حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی و اثربخشی دولت تأثیر منفی و معنی‌داری در میزان درآمد گردشگری دارند و کنترل فساد و حاکمیت قانون تأثیر مثبت و معنی‌داری در میزان درآمد گردشگری کشورهای خاورمیانه دارد. بنابراین، با توجه به مطالب بیان‌شده، موارد ذیل پیشنهاد می‌شود:

۱. با توجه به تأثیر کیفیت مقررات در افزایش درآمدهای گردشگری، پیشنهاد می‌شود که در کشورهای خاورمیانه مقررات بازبینی شود و مقرراتی که به نوعی مانع از ورود سرمایه‌گذاران به بخش گردشگری می‌شود لغو و مقررات تسهیل‌کننده در این زمینه تعریف شود.

۲. فساد از مواردی است که همواره تأثیر منفی در کسب‌وکار داشته است و این متغیر در پژوهش حاضر نیز تأثیرگذار است. بنابراین پیشنهاد می‌شود کنترل فساد در این کشورها جدی‌تر گرفته شود و با افراد و شرکت‌هایی که با در اختیار داشتن رانت‌هایی سعی

در استفاده از منابع به نفع خویش می‌کنند به شدت برخورد و از فعالیت آنان جلوگیری شود.

۳. دولت همواره نقش مهم و غیرقابل‌انکاری در زمینه فضای سرمایه‌گذاری، اشتغال، درآمد و... در کشورهای مختلف دارد. در این مقاله نیز دولت و اثربخشی آن تأثیر مثبتی بر افزایش درآمدهای گردشگری در کشورهای بررسی شده داشته است. بنابراین پیشنهاد می‌شود دولت با توجه به امکانات و منابعی که در اختیار دارد وظایف خود را به بهترین نحو انجام دهد، کیفیت خدمات عمومی را افزایش دهد و نظام اداری را اصلاح کند و بهبود بخشد.

۴. با توجه به شرایط نامساعد فضای کسب‌وکار در بیشتر کشورهای خاورمیانه، پیشنهاد می‌شود که دولت و بخش خصوصی با همکاری یکدیگر فضای مساعد برای کسب‌وکار در تمام زمینه‌ها فراهم کنند تا از این طریق بتوانند درآمدهای گردشگری را افزایش دهند.

۵. با توجه به اثر انتشار فضایی در این مقاله پیشنهاد می‌شود در تحقیقات فضای سرمایه‌گذاری به آثار سرریز فضایی بر درآمدهای گردشگری توجه شود تا نتایج برآوردها منطقی‌تر و دقیق‌تر شود.

منابع

بهبودی، داود و باستان، فرانک (۱۳۸۹). «رابطه گردشگری و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای در حال توسعه (رهیافت داده‌های تابلویی)». فصل‌نامه اقتصاد مالی، سال چهارم، دوره ۱۱، ص ۸-۱.

پاداش زیوه، حمید و خداپناه، بهمن (۱۳۹۴). «برآورد تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر اقتصاد دانش‌بنیان در کشورهای منتخب». فصل‌نامه برنامه و بودجه، سال بیستم، دوره ۳، ص ۱۶۵-۱۸۷.

تیموری، ایرج (۱۳۹۴). «وقوع بحران‌های سیاسی-اجتماعی و اثرات آن بر درآمد حاصل از گردشگری، نمونه موردی: کشورهای ایران، ترکیه و مصر». فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطق‌های، سال پنجم، دوره ۲۰، ص ۱-۱۴.

حکمتی فرید، صمد، محمدزاده، یوسف و خزالی، دیمن (۱۳۹۵). «اثر بهبود فضای کسب‌وکار و رعایت حقوق مالکیت فکری بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد متوسط به بالا». پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال ششم، دوره ۲۲، ص ۱۱۹-۱۳۰.

- حیدری چپانه، رحیم و سلطانی، ناصر (۱۳۹۳). «تحلیلی بر نقش ثبات سیاسی و امنیت در توسعه صنعت گردشگری مطالعه موردی: منطقه خاورمیانه». جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی. سال دوم، ص ۲۰۹-۲۲۸.
- خوش‌فر، غلامرضا (۱۳۹۵). «اعتماد نهادی و سرمایه‌گذاری در واحدهای گردشگری (استان گلستان: مطالعه موردی)»، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال پنجم، دوره ۱۶، ص ۴۷-۷۰.
- رفیعی دارانی، هادی (۱۳۹۸). «بررسی فضای سرمایه‌گذاری با تأکید بر فرایندهای سازمانی و مدیریتی به‌منظور جذب سرمایه در گردشگری شهر مشهد». کارفرما: جهاد دانشگاهی کشور، مجری طرح پژوهشی: پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی خراسان رضوی.
- رفیعی دارانی، هادی و قربانی، محمد (۱۳۹۳). «مشارکت نیروی کار در اقتصاد ملی: تحلیلی در چارچوب رگرسیون فضایی»، فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی، دوره ۵، شماره ۱۸، ص ۱۱۹-۱۴۰.
- زراءنژاد، منصور و نوری، ابراهیم (۱۳۸۴). «کاربرد داده‌های ترکیبی در اقتصادسنجی»، فصلنامه بررسی‌های اقتصادی، دوره ۲، شماره ۴، ص ۲۱-۵۲.
- سامتی، مرتضی، رنجبر، همایون و محسنی، فضیلت (۱۳۹۰). «تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN)»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، دوره ۱، شماره ۴، ص ۱۸۳-۲۲۳.
- سلامی، حبیب‌الله و نعمتی، مهدی (۱۳۹۲). «بررسی ریسک سیستماتیک عملکرد و عوامل مؤثر بر شدت آن در محصول سیب در ایران، کاربرد الگوهای اتورگرسیون فضایی». مجله اقتصاد و توسعه کشاورزی، دوره ۲۷، شماره ۴، ص ۲۸۸-۲۹۹.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل و مهربی تلیابی، فریبا (۱۳۹۵). «تأثیر نهاد حکمرانی کشور میزبان بر درآمد گردشگری کشورهای در حال توسعه منتخب»، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال پنجم، دوره ۱۶، ص ۸-۳۰.
- شهبازی، کیومرث، رضایی، ابراهیم و حمیدی رزی، داوود (۱۳۹۳). «بررسی همگرایی اقتصادی کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی اکو: رهیافت اقتصادسنجی فضایی تابلویی». فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، سال نوزدهم، شماره ۷۴، ص ۱۵۵-۱۹۶.
- طالب‌لو، رضا، محمدی، تیمور و پیردایه، هادی (۱۳۹۶). «تحلیل انتشار فضایی تغییرات قیمت مسکن در استان‌های ایران: رهیافت اقتصادسنجی فضایی»، فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی، دوره ۱۷، شماره ۶۶، ص ۵۵-۹۵.
- کروبی، مهدی و مجیدی‌فر، محمدمسعود (۱۳۹۶). «شناسایی عوامل مؤثر بر جریان‌ات و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و رابطه آن با صنعت گردشگری»، فصلنامه گردشگری علم و فرهنگ، سال پنجم، دوره ۸، ص ۲۴-۳۸.
- متانی، مهرداد و امیری، محمدرضا (۱۳۹۷). «بررسی نقش سرمایه‌گذاری و طرح‌های عمرانی در توسعه صنعت گردشگری مازندران (مطالعه موردی: شهرستان سوادکوه)»، فصلنامه علمی-پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال دهم، دوره ۳، ص ۲۰۳-۲۱۹.
- مرادی، ابراهیم، رهنما، علی و حیدریان، سمیرا (۱۳۹۶). «تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر کنترل فساد (مطالعه موردی: کشورهای خاورمیانه و جنوب آسیا)». فصلنامه اقتصاد مقداری (بررسی‌های اقتصادی سابق)، دوره ۱۴، شماره ۴، ص ۱۵۱-۱۸۲.
- مکیان، سید نظام‌الدین، امامی مبینی، مهدی، عشرتی، سمانه و احمدی، زهره (۱۳۹۲). «فضای کسب و کار، راهبرد رشد: مقایسه کشورهای اسلامی منطقه منا و سازمان توسعه و همکاری». پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، دوره ۳، شماره ۱۱، ص ۷۵-۸۴.
- موسوی شقایب، سیدمسعود، امین بیدختی، علی‌اکبر و اسماعیل شهابی، سیدمجتبی (۱۳۹۱). «تأثیر بی‌ثباتی سیاسی خاورمیانه بر صنعت گردشگری ایران در دوره پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱». فصلنامه روابط خارجی، دوره ۴، شماره ۲، ص ۲۳۹-۲۱۱.
- Anselin, L. (1999). "Spatial econometrics". Bruton Center School of Social Sciences, University of Texas at Dallas, www.csiss.org.
- Banerjee, Onil; Cicowicz, Martin. (2015). "A Quantitative Framework for Assessing Public Investment in Tourism - An Application to Haiti". *Tourism Management*, 51, 157-173.
- Chingarande, A. (2014). "Does political instability affect tourism: a case of Egypt". *International Journal of Social Relevance and Concern*, 2(6), 1-4.
- Cieslik, A., & Goczek, L. (2018). "Control of corruption, international investment, and economic Growth – Evidence from panel data". *World Development*, 103, 323-335.
- Dollar, D., Hallward-Driemeier, M., & Mengistae, T.

- Lockwood, M. (2010). "Good Governance for Terrestrial Protected Areas: A Framework, Principles and Performance Outcomes". *Journal of Environmental Management*, 91, 754-766.
- Mills, R., & Q., Fan. (2006). *the Investment Climate in Post-Conflict Situations*. World Bank Institute.
- Mushtagh, A., & Zaman, K. (2014). "The relationship between political instability, terrorism and tourism in Saarc region". *Journal of Economic info*, 1(1), 23-40.
- Samimi A. J., Sadeghi, S., & Sadeghi, S. (2013) "The relationship between foreign direct investment and tourism development: evidence from developing countries". *Institutions and Economics*, 5(2), 59-68.
- Selvanathan, S., Selvanathan, E. A., & Viswanathan, B. (2009). *Causality between foreign direct investment and tourism: Empirical evidence from India (Working Paper 46/2009)*. Chennai, India: Madras School of Economics.
- Sokhanvar, A. (2019). "Does foreign direct investment accelerate tourism and economic growth within Europe?". *Tourism Management Perspectives*, 29, 86-96.
- Vega, S. H., & Elhorst, J. P. (2013). "On spatial econometric models, spillover effects, and W". 53rd ERS A Congress, Palermo, Italy.
- World Bank (2005). *The World Bank Annual Report 2005: Year in Review, Volume 1*. Available at <http://hdl.handle.net/10986/7537>.
- World Bank (2012). *The World Bank Annual Report 2012: Volume 1. Main Report*. Available at <http://hdl.handle.net/10986/11844>.
- World Bank (2017). *The World Bank Annual Report*. Available at <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/worldwide-governance-indicators>.
- Zhou, M., Li, X., Pan, B., Yang, X., Wen, F., & Xia, X. (2017). "Effect of Tourism Building Investments on Tourist Revenues in China: A Spatial Panel Econometric Analysis". *Emerging Markets Finance and Trade* 53, 9, 1973-1987, DOI: 10.1080/1540496X.2016.1237353.
- (2003). "Investment Climate and Firm Performance in Developing Economies". *Economic Development and Cultural Change*, 54(1), 1-31.
- Dutta, N., & Kar, S. (2018). "Relating rule of law and budgetary allocation for tourism: Does per capita income growth make a difference for Indian states?". *Economic Modelling*, 71, 263-271.
- Elhorst, P. (2010). *Spatial Panel Data Models. Handbook of applied spatial analysis*. Edited by Fisher, M.M, Getis, A.
- Endo, K. (2006). "Foreign direct investment in tourism-flows and volumes". *Tourism Management*, 27(4), 600-614.
- Fauzel, Sh., Seetanah, B., & Sannasee., R. V. (2017). "Analysing the impact of tourism foreign direct investment on economic growth: Evidence from a small island developing state". *Tourism Economics*, 23(5), 1042-1055.
- Flecher, J., & Morakabati, Y. (2008). "Tourism activity, terrorism and political instability within the commonwealth: the cases of Fiji and Kenya. *International Journal of Tourism Research*, 10(6), 537-556.
- Florax, R. J. G. M., Folmer, H., & Rey, S. J. (2003). "Speciation Searches in Spatial Econometrics: The Relevance of Hendry's Methodology". *Regional Science and Urban Economics*, 33, 557-579.
- Karaçuka, M., & Catik, N. A. (2011). *A Spatial Approach to Measure Productivity Spillovers of Foreign Affiliated Firms in Turkish Manufacturing Industries*. Düsseldorf Institute for Competition Economics (DICE) Discussion Papers, No. 21.
- Kristjánsdóttir, K. (2016). "Foreign direct investment in the hospitality industry in Iceland and Norway, in comparison to the Nordics and a range of other OECD countries". *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 16(4), 395-403.
- Lesage, J., & K. Pace, K. (2009). *Introduction to Spatial Econometrics*, Taylor and Francis Group.
- Litvak, I. A., & Banting, P. M. (1968). "A conceptual framework for international business Arrangements", in King, R.L. (Ed.), *Marketing and the New Science of Planning: Proceedings of the American Marketing Association II*. AMA, Chicago, IL, pp. 460-7.